

AFTONDIL ERKINOV,
*filologiya fanlari doktori,
O'zbekistonga oid madaniy
boyliklarni tadqiq etish markazi
yetakchi ilmiy xodimi*

UMARXON SAROYIDA TUZILGAN “MAJMUAYI SHOIRON” TAZKIRAMI YOKI BAYOZ?

Annotatsiya: Hozirgacha 1821-yili Qo'qon xonligi saroyida tuzilgan “Majmuayi shoiron” to'plami tazkira janrida yozilgan, deb o'rgatib kelinayapti. Ammo mazkur majmuaning tarkibi tadqiqi uning tazkira janri xususiyatlariga javob bera olmasligi va o'z mohiyatiga ko'ra bayoz – shoirlar she'rlarining virtual musobaqasidan iborat to'plam ekanligini ko'rsatmoqdi. Mazkur maqolada “Majmuayi shoiron” bayoz ekanligi misollar orqali asoslanishga urinishlari.

Kalit so'zlar: Umarxon, “Majmuayi shoiron”, tazkira, bayoz, she'riy musobaqa.

Аннотация: До сих пор сборник “Маджмуайи шаирон”, составленный в Кокандском ханстве в 1821 году изучается как написанный в жанре тазкира. Однако, исследование состава данного сборника показывает, что он не отвечает специфике жанра тазкира и по своей сути является виртуальным состязанием стихов поэтов. В данной статье пытаются посредством примеров обосновать, что “Маджмуайи шаирон” является баязом.

Ключевые слова: Умархан, “Маджмуайи шаирон”, тазкире, баяз, стих, диван, газель, мухаммас, касида, узбекская классическая литература, особенности жанра

O'zbek klassik adabiyoti masalalarini o'rganishda hali bir to'xtamga kelinmagan o'rinlar bor. Bular qatoriga adiblarga noto'g'ri nisbat berib kelinayotgan turli asarlar, biror bir janrga oidligi

to'g'ri ko'rsatib kelinmayotgan ijod namunalarini kiritish mumkin. O'zbek adabiyotida nisbatan kam o'rganilgan va, ayni paytda, janr nuqtayi nazaridan, tazkira sifatida qarab kelinayotgan asarlardan biri Qo'qon hukmdori Umarxon (1810–1822) 1821-yili tuzilgan “Majmuai shoiron” she'rlar to'plamidir. Butkul she'riy yo'lda yozilgan ushbu asar ilmiy adabiyotlarda, asosan, tazkira sifatida tilga olinib kelingan. Ba'zi bir tadqiqotlarda esa u she'rlar to'plami sifatida ham qayd etib o'tilgan. Mazkur maqola “Majmuai shoiron” o'z tuzilishiga ko'ra tazkira emas, bayoz ekanligini ko'rsatishga bag'ishlangan. Ayni xulosaga biz bir qancha vaqt mobaynida bayozlar ustida tadqiqot olib borish natijasida keldik [37, 285–330]. Quyida o'z qarashlarimizni asoslashga harakat qilamiz.

“Majmuai shoiron” tazkira ekanligi ko'pchilik ilmiy adabiyot, darsliklarda qayd etilib, ilmiy doiralarda aksioma darajasidagi bir fikrdir [29, 12–17]. Ayni paytda, “Majmuai Shoiron” ba'zida bayoz – she'riy antologiya ekanligiga oid qaydlar ham uchraydi [29, 40]. Bu asar tarkibi, uni tashkil qilgan she'rlar xususiyati hozirgacha chuqurroq o'rganilmagan. Bunga sovet zamonida bu asarning “Amiriy” taxallusi bilan she'rlar yozgan va devon yaratgan Qo'qon xoni Umarxon (1810–1822) buyrug'iga ko'ra tuzilgani va uning saroyi shoirlari tashkil etgan adabiy muhitdagi she'rlardan iboratligi sababchi bo'lgan. O'sha davrda saroy she'riyati “saroy aristokrat adabiyoti” sifatida qoralanganligi va g'oyaviy jihatdan ijobiy yo'nalishda bo'lishi mumkin bo'lmagan obyekt sifatida baholangani uchun “Majmuai shoiron”

ham nazardan chetda qolib kelgan va uning o'zbek adabiyotidagi o'rni yetarlicha bahosini topmagan. Albatta, bu to'plam haqida muayyan fikrlar berilardi va ular umumiy xarakterda bo'lib, "o'zbek adabiyoti tarix"larining XIX asr boshi adabiyoti obzoriga bag'ishlangan qismda keltirilardi.

"Majmuayi shoiron" 1821-yili Qo'qon xoni Umarxon buyrug'iga ko'ra Qo'qonda Fazliy Namangoniy (boshqa ma'lumotlarga ko'ra bir necha shoir) tomonidan tuzilgan. Bu asardagi keltirilgan she'rlarning 31 foizi eski o'zbek tilida, 69 foizi esa fors tilida bitilgan. Ushbu majmuaning eng dastlabki qo'lyozmalaridan biri 698 betdan iborat bo'lib, 1196 ta turli she'rlardan tashkil topgan [13, 1902]. Ko'rib o'tilayotgan to'plamda o'z she'rlari bilan ishtirok etgan shoirlar soni manbalarda turlicha – 64 tadan 100 tagacha deb ko'rsatilgan [19, 233].

O'zbek klassik adabiyoti shoirlari va ular asarlari bibliografiyasini ingliz tilida nashr qilgan X.F.Xofman ular sonini 70 ta deb ko'rsatgan [38, 44-180]. Biz asoslanayotgan qo'lyozmada ham shoirlar soni shu atrofda. To'plamdagi shoirlar miqdorining turliligi unda bir shoir bir necha taxallus bilan ishtirok etgan bilan ham bog'langan. Majmua XIX asr boshi Qo'qon adabiy muhitining muhim asari hisoblanadi. Bunda Umarxon she'riyati va uning xon ekanligining o'rni katta. Majmuada o'z she'rlari bilan ishtirok etgan shoirlar turli joylardan kelgan edilar, ularning katta qismi Umarxon saroyida xizmat qilgan. Masalan, Fazliy Namangoniy shoirlikdan tashqari Umarxon saroyi tarixchisi ham bo'lib, bu hukmdorga bag'ishlangan "Umarnoma", "Zafarnoma" asarlarini yaratgan [28, 808-812]. Yoki majmuada o'z she'rlari bilan ishtirok Mushrif Isfaragiyo – Mirzo Qalandar ham Umarxon saroyi tarixchisi bo'lgan [28, 129-137]...

"Majmuayi shoiron" debochasidayoq bu asar zamonaviy shoirlar she'rlaridan tashkil topganligi ta'kidlanadi va undagi shoirlar ikki guruhga ajratiladi [13]:

A) "Xaq yodi bilan shug'ullanuvchi shoirlar". Ularga Qo'qon shayxulislomi Zokir Xo'ja (1825 yili vafot etgan) Yoki 1244/1828-29-yildan keyin Qo'qon xojayi kaloni, Buxoro shayxul islomi – Sultonxon to'ra Ado (1835-yili vafot etgan) va boshqalarni kiritish mumkin.

B) Umarxon atrofidagi shoirlar. Ular ko'pchilikni tashkil etib, "shoh namakxo'rlari", ya'ni saroyda yashab, hukmdor atrofida kun kechiruvchi shoirlar sifatida baholangan. Ular olim va xon buyruqlarini bajaruvchilar sifatida tilgan olinadilar. "Majmuayi shoiron" quyidagi 3 bo'limdan tashkil topgan (debochadan so'ng):

1. Qasidalar. Bu bo'limda Umarxon madh etilgan 76 ta qasida keltirilgan.

2. G'azallar. Bu bo'limda Umarxon – shoir Amiriyning 42 ta g'azali va ularga nazira qilib yozilgan 407 g'azal berilgan.

3. Muxammas, g'azal, ta'rix va boshqa janrdagi turli she'rlardan iborat.

Asadagi she'rlar miqdori va janrlarini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

	Umarxon madh etilgan she'rlar yoki uning she'rlariga naziralar	Barcha she'rlar (Umarxonning o'z she'rlari va madhiya (yoki nazira) bo'lmaganlari bilan birga)
I bo'lim	76 qasida	80
II bo'lim	407 g'azal	449
III bo'lim	16 muxammas	104
Jami	499	633

Demak, "Majmuayi shoiron" 1-bo'limdagi 76 qasida Umarxon madhida yozilgan. 2-bo'limda Umarxonning 42 ta g'azaliga shoirlar 407 ta nazira shaklidagi g'azal yozishgan. 3-bo'limda esa 16 ta muxammas Umarxon nomi bilan bog'lanib kelgan. "Majmuayi shoiron"dagi 633 she'arning jamini 100% deb olsak, 499 tasi (taxminan 79%) Umarxon madhi yoki uning she'rlariga nazira bo'lib kelgan. Umarxon va uning she'riyatiga ergashish, uning shaxsiyatini ulug'lash majmuaning asosini tashkil qilgan bir sharoitda "Majmuai shoiron"ni tazkira deb atash qanchalik o'zini oqlar ekan? Ma'lumki, taqlidiy she'rlarni bir to'plamda keltirish, shundan kelib chiqqan holda, nazirgo'ylik va she'riy musobaqaga kirishish bayoz janriga xos. Shunday ekan, madh she'rlar va nazirago'ylik asosiy qismini tashkil etgan hamda shundan kelib chiquvchi she'riy musobaqaga qurilgan ushbu majmua haqiqatan ham tazkira bo'la oladimi?

"Majmuyai shoiron" mansub deb qarab kelingan tazkira janri xususiyatlarini ko'rib chiqaylik. Tazkira janri shoirlar tarjimai holi va merosi to'g'risida qisqacha ma'lumot berishga mo'ljallangan. Tazkirada shoir asarlaridan bir-ikki kichik misol keltiriladi va asosiy maqsad qisqa bir tarzda shoir va uning ijodini tanishtirishdan iborat bo'ladi. O'rta Osiyoda yaratilgan tazkiralarda ko'plab shoirlar haqida ma'lumotlar keltirilgan va ular nasriy yo'lda yozilgan. Shu ma'noda Alisher Navoiy "Majolis un-nafois" tazkirasida 450 dan ortiq shoir haqida ma'lumot bor. Som Mirzo Safaviyning (1517–1568) "Tazkirayi tuh fayi Somiy" (1561-yili tuzilgan) asarida 710 shoir; Hasanxoja Nisoriyning (1516–1597) "Muzakkir ul-ahbob" (1567-yili tuzilgan) tazkirasida 250 olim va shoir-

lar; Mutribiy Samarqandiyning (1558–1631) “Tazkirat ush-shuaro” (1605 yili tuzilgan) 320 shoir; Muhammad Bade’ Maleho Samarqandiyning (1641–XVIII asr boshi) “Muzakkir ul-ashob” (1692-yili tuzilgan) tazkirasida XVII asrda yashagan 160 dan ortiq shoir to’g’risida ma’lumot keltirilgan. Mazkur tazkiralarda har bir shoir haqida bir martadan maxsus ma’lumot berilgan, xolos.

Demak, tazkira quyidagi asosda tuzilar ekan:

1. Ijodkorning qisqacha tarjimayi holi.

2. Uning ijodidan kichik namuna.

Bunda she’rlar teksti ko’pincha to’liq berilmaydi.

“Majmuayi shoiron”da 563 ta she’rdan oldin mazkur she’r muallifi va uning she’riga berilgan kichik she’riy badiiy xarakteristikalar (ta’rif) esa bu asar janrini tazkira deb belgilashda asosiy omil bo’lib kelgan. Bu ta’riflar majmuada fazl yoki masnaviy degan nom bilan atalib, 2 baytdan to 12 baytgacha (Umarxon uchun ba’zida 20 baytgacha [13, 119b-120a]) bo’lgan hajmga ega [13, 97a-344b]. Mazkur ta’riflar she’riy yo’lda yozilgan, ya’ni badiiy xarakterda. Ular, ko’proq, majmuada mushoira ishtirokchisi bo’lgan navbatdagi shoir she’riga ko’chishdagi oraliqni to’ldirish va shoirni badiiy sifatlashni o’z oldiga maqsad qilib qo’yadi. “Majmuayi shoiron”dagi mana shu badiiy ta’riflar uni biroz tazkira asariga o’xshashiga olib kelgan. Lekin shunga qaramay, bu asar mohiyatan tazkira bo’la olmaydi. Masalan, “Majmuai shoiron”ning 1-qismida Umarxon madh etilgan 79 qasida keltirilgan. Bu qasidalar muallifi 24 shoir bo’lib, bir shoirning qasidasi bir necha martagacha berilgan. “Majmuayi shoiron”da hammasi bo’lib 629 she’r keltirilgan bo’lib, shulardan 555 she’r oldida muallif to’g’risida qisqa badiiy ta’rif bor. Agar “Majmuayi shoiron”daga shoirlar soni taxminan 70 ta atrofida ekanligini hisobga olsak, butun asar bo’yicha har bir shoirga o’rta hisobda 8 tadan ta’rif to’g’ri keladi. Tazkirada esa bir shoir haqida bir, uzog’i bilan ikki marta ma’lumot berilishi mumkin. “Majmuayi shoiron”da esa, bir shoirning she’ri necha marta keltirilsa, unga har safar yangidan badiiy ta’rif berilaveradi. Ba’zi shoirlar bu jihatdan juda ko’p ta’riflarga ega:

Fazliy Namangoniyy – 63 marta ta’riflangan,

Umarxon – 43 marta,

Ado – 41,

Mushrif Isfaragiyy – 22,

Nola – 24.

Boshqacha qilib aytganda, bu besh shoirga 193 ta’rif to’g’ri keladi (bu asardagi jami 555 ta’rif-

ning 35% – uchdan bir qismidan ko’prog’i). Ya’ni besh shoirning har biriga o’rta hisobda 38 ta’rif to’g’ri kelyapti (!) Dastlabki uch shoirning o’ziga 147 ta ta’rif keltirilgan. Birgina Fazliy Namangoniyy 63 marta ta’riflanyapti. Mazkur adad tazkira janri uchun ko’plik qilmaydimi? “Majmuayi shoiron”da bir shoirga qayta va qayta ta’rif berilaveradi. Tazkira janridagi asarlarga bir shoirga o’nlab marta ta’rif berish xos emas. Hamma gap shundaki, “Majmuai shoiron”dagi deyarli har bir she’r oldidagi ta’rif vositasida tuzuvchi odatda tazkira janridagi asarda bo’lganidek, muayyan shoir bilan tanishtirmoqchi bo’lmagan, balki bu ta’riflar har bir she’r uchun bir kirish qismi, shoirlar orasidagi musobaqadagi bir she’rdan ikkinchi bir shoir she’riga o’tishdagi bog’lovchi (kompozitsion) vosita rolini o’ynagan. She’riy musobaqa ishtirokchisini navbatdagi she’ri oldidan tanishtirishga xizmat qilgan. Buni “Majmuayi shoiron”ning 2-qismi – Umarxonning 42 g’azaliga 407 ta nazira yozilgan bo’lak ham ko’rsatib turibdi.

Oliy o’quv yurtlari darsligida “Majmuayi shoiron”ning 2-qismi radoif ul-ash’or janridagi asarni esga solishi ta’kidlangan [16, 49]. Radoif ul-ash’or bu – shoirlarning she’rlariga yozilgan naziralarning alifbo tartibida berilishi bo’lib, undan maqsad turli she’rlardagi radoif – radiflarni ko’rsatishdir. Radoif ul-ash’or tipidagi asar orqali qanday radiflar borligi ko’rsatilgan va unda shoir boshqa bir shoir she’rining radifidan kelib chiqib, o’z nazirasi yozib mahoratini ko’rsatgan. Lekin bunda turli shoirlar she’rlariga ergashilgan. “Majmuayi shoiron” 2-qismida esa faqat Umarxon she’rlariga naziralar keltiriladi.

Radoif ul-ash’or janridagi asarga eng zo’r misol Faxriy Hiraviyning (1490–1563) “Tuhfat ul-habib” majmuasidir. Mazkur asar 1523 yili tuzilgan bo’lib, unda 276 shoirning she’ri va ularga yozilgan 1399 ta javob she’r keltirilgan [18, 130-131]. Asarda, masalan, Xusrav Dehlaviyning (1253–1325) 48 ta she’riga yozilgan 308 ta nazira keltirilgan. Sa’diy Sheroziyning (1184–1262/1298) 31 she’riga 231 ta javob, Abdurahmon Jomiyda (1414–1492) 27 – 135, Navoiyning forscha ikki she’riga 12 ta nazira keltirilgan. Ko’rinib turibdiki, hatto Sharq adabiyotining eng ulkan klassiklari she’rlariga ham Umarxonga “Majmuai shoiron”da yozilganchalik ko’p nazira bitilmagan: 42–407. Bundan tashqari, radoif ul-ash’orlar nazira she’rlar yoki radifiga ko’ra bir xil she’rlar majmuasi bo’lishi bilan, mohiyatan, bayozga yaqin turadilar. Yana shuni ham ta’kidlash kerakki, she’rlardan oldin shoirga qisqa xarakteristika berish holati bayozlarda uchrab tu-

radigan hodisa [9, 245-238]. Endi bayoz janri xususiyatlariga e'tibor qaratamiz. Bayoz – turli shoirlar she'rlari to'plami bo'lib, ular kitobxonlar qiziqishi va buyurtma asosida tuzilgan. Ularda ikki va undan ortiq shoir (ba'zida 300-400 shoir) she'rlari berilgan [23, 78-101]. Bayozlarda ba'zida debocha va asosiy qism – she'rlar bo'limi bo'lgan ("Majmuayi shoiron" ham, mohiyatan, mana shunday ikki bo'lakdan tashkil topgan). O'rta Osiyoda bayozlar XV asr oxiri XVI boshida tuzila boshlangan. Bunga shu davrdan boshlab fors adabiyotining klassik davri yakunlanishi sababchi bo'lgan. Bayozlar klassik shoirlar she'rlarini namuna qilib ko'rsatish va shu namunaviylikka boshqa shoirlar intilish uchun tuzila boshlagan. Bayozlarda she'rlari keltirilgan shoirlar, birinchi navbatda, fors adabiyoti klassiklari bo'lgan. Bular Xusrav Dehlaviy, Hofiz Sheroziy (1325–1389), Sa'diy Sheroziy, Abdurahmon Jomiy va XVII asrdan keyin esa yangi klassiklar – Bedil (1644–1721), Sayyido (vafoti 1707–1711 yil) va Soib Tabriziylardir (1601–1677). Turkiy shoirlardan esa Navoiy, Fuzuliy (1494–1556) va, qisman, Umarxon – Amiriy she'rlari XIX–XX asar boshi bayozlarida keltirilgan. Mashhur Sharq klassik shoirlar bayozlarning, nisbatan, muntazam "ishtirokchilar"i bo'lishgan. Shu sababdan dastlabki bayozlar klassiklar she'rlari va ularga ergashilgan (nazira, payrav) she'rlardan tarkib topgan [31, 120]. Nazira – payrav, badiiy javob bo'lib, biror bir she'rga ergashib, uning vazni va radif yoki qofiyasini saqlagan holda she'r yozish. Bunday payravlilik bayozlarning bosh xususiyati bo'lgan.

Asrlar o'tishi bilan bayoz tartib berilgan joy yoki mahalliy shoirlar ham ulardan o'rin ola boshlab, har ikkala tur shoirlar – salaflar va halaflar yonma-yon berilgan. Masalan, bayozlardan biri debochasida mazkur bayoz "jome'i devoni mutaquadimin" – salaflar devonidan olingan she'rlar majmui va "muntaxabi abkori afkori mutaaxirin" – eng so'nggi davr shoirlari she'rlardan saynlanma asosida tashkil topganligi qayd qilingan [5, 93a]. Demak, salaflar va halaflar she'rlarini bir joyga to'plab taqdim etish bayozning asosiy xususiyati bo'lgan. Salaflar she'rlariga naziralar bitish yoki bayozga she'rlarini kiritish bilan halaflar salaflar bilan hayolan bellashganlar, o'z mahoratlarini oshirganlar. Masalan, bir xil radif va vazndagi qasidalar [7, 26a-76b]. Yoki muxammas va g'azal janridagi she'rlar qiyosi va musobaqasiga ega bayozlar mavjud [10, 111b-119a].

XIX asrdan boshlab asosan zamonaviy – davr shoirlar she'rlaridan iborat bo'lgan bayozlar ham paydo bo'la boshlagan. Bayozlar kitobxonlar

uchun eng yaxshi she'rlardan takshil topgan kichik kutubxona bo'lishdan tashqari, she'riy musobaqa maydoni bo'lib, ularda shoirlar o'z she'rlari bilan turli davr va region Shoirlari bilan g'oyibona "bellashuv"ga kirishganlar [6, 184b-215b]. Deylik, Ozarbayjonda XIX asrda turli adabiy majlislar uyushtirilgan. Ularda majlis qoidasiga ko'ra barcha ishtirokchilar muayyan bir g'azalga nazira yozganlar... Bu shoir mahoratini oshirish va takomilga etkazish uchun turtki berib, she'rga kuch, she'riyaga mustahkamlik bag'ishlagan [21, 105]. Mazkur kechalarda original she'rlardan tashqari Sa'diy, Xofiz, Jomiy, Navoiy va Fuzuliy she'rlari yoddan aytilardi hamda ular she'rlariga ergashib naziralar bitilardi. O'qilgan she'rlar bo'yicha bahslar uyushtirilardi [34, 387].

Qisqasi, bayozlar quyidagi xususiyatlarga ega:

1. Muayyan (asosan klassiklar) she'rlarga payrav she'rlar yozish.
2. Turli she'rlar musobaqasi maydoni.
3. Kitobxon sevgan she'rlar to'plami...

Bayozlarda she'rlar teksti, tazkiradan farqli tarzda, asosan, to'liq beriladi. "Majmuayi shoiron" haqida yozilgan fikrlar ham uning bayoz – she'riy musobaqa asosiga qurilgan to'plam degan xulosaga olib keladi. Masalan, Abdurauf Fitrat (1884–1938) "XVI asrdan so'ngra o'zbek adabiyotig'a umumiy bir qarash" nomli maqolasida XIX asr boshi Qo'qon saroyi adabiy muhitidagi shoirlar haqida shunday deb yozadi: "Bular, ayniqsa, podsho Umarxon g'azallarig'a o'xshatmalar yozar edilar. Yana Umarxonning saroy shoirlaridan namanganli Fazliy bu o'xshatma she'rlarni qator-qator tizib, "Majmuatush-shuaro" ismi ostida yiqqan edi [17,59]. Fitrat "o'xshatma" so'zi ostida nazirago'ylikni nazarda tutayapti va shu jihat "Majmuayi shoiron"ning mohiyatini belgilashiga diqqatni qaratyapti. Shunisi qiziqki, "Majmuayi shoiron"ni tazkira deb atash qanchalik yoyilgan bo'lmasin, uni bayoz ekanligiga oid fikrlar allaqachonlar katta olimlar tomonidan qayd etilgan. Masalan, uni "Majmuai shoiron" antologiyasi" (akademik Aziz Qayumov) [29,40] (antologiya – she'rlar to'plami) deb atash ham, "Majmuayi shoiron"dagi biografik ma'lumotlar uni tazkiraga yaqinlashtirsa, unda bir qancha shoirlarning bir qofiya va radifdagi she'rlarining (Amiriy g'azallariga naziralarning) keltirilishi asarni radoif ul-ash'or tipidagi bayozlarga o'xshatib qo'yadi" (akademik Vohid Abdullayev) singari qarashlar ham o'z vaqtida bildirilgan edi [16, 48-49]. Yuqoridagi "Majmuayi shoiron" tarkibi haqida biz keltirgan ma'lumotlar, tazkira va bayozga oid

ta'riflar hamda bu asar to'g'risidagi olimlar ta'riflari shuni ko'rsatyaptiki, "Majmuayi shoiron" tazkira elementlariga ega bayoz bo'lib chiqyapti. Agar mana shu tazkiraga xos elementlarga ega qism – shoirlar bilan tanishtiruvchi she'riy qismlarni olib tashlasak, "Majmuayi shoiron" to'laqonli bayozga aylanadi. Asarning "Majmuayi shoiron" yoki "Majmuat ush-shuaro" nomlari bilan atalishi ortidagi maqsad ham Umarxonga qasida va payrav yozgan shoirlar va ular she'rlari bilan tanishtirishdan iborat. Bu nom to'plamning turli shoirlar she'rlaridan iborat ekanligidan kelib chiqib qo'yilgan. "Majmuayi shoiron" debochasida to'plamda she'rlari keltirilgan 70 ta atrofidagi shoir bilan tanishtiruvchi debocha ham she'riy musobaqa ishtirokchilari kimlardan iborat ekanligini ko'rsatish maqsadida keltirilgan. Bunday tipdagi debochalar bayozlarda, kam bo'lsa ham, uchrab turadi.

O'rta Osiyoda "Majmuayi shoiron"dan keyin tuzilgan bayozlarda bu asardan biror qismni olib keltirish holati ham mavjud. Umarxon va uning she'rlariga yozilgan naziralarda qo'llangan radiflar ham XIX–XX asr boshi bayozlarida payrav uchun boshqa shoirlar tomonidan ishlatila boshlanganligiga ham misollar bor [3, 102b-103b]. Bu faktlar ham o'tmishda "Majmuayi shoiron" bayoz deb qaralganligini ko'rsatadi [8, 238].

"Majmuayi shoiron"ning bayoz janrida ekanligi to'g'risidagi fikrlar isboti uchun qiyosiy misol ham keltiramiz. "Majmuayi shoiron"ga ergashib Xivada yaratilgan to'plam – "Majmuat ush-shuaro" yoki "Majmuat ush-shuaro" she'riy majmuasi tuzilgan [12, 1152]. U ham hozirgacha tazkira deb atab kelingan, bizningcha, u ham "Majmuayi shoiron" tipidagi bayoz bo'lib, buni asar xarakteri ko'rsatib turibdi. Ma'lumki, Firuz taxallusi bilan ijod qilgan Xiva xoni Muhammad Rahimxon II (1864–1910) buyrug'iga binoan Ahmad Tabibiy (1869–1911) tomonidan tuzilgan "Majmuat ush-shuaro" yoki "Majmuat ush-shuaro" to'plami ham "Majmuat ush-shuaro"ga ergashib yaratilgan deb yuritiladi. Bu majmua, darhaqiqat, "Majmuayi shoiron"ga, xususan, uning 2-qismiga ergashib yaratilgan. "Majmuat ush-shuaro" yoki "Majmuat ush-shuaro"ni Xiva xoni Muhammad Rahimxon II g'azallari va ularga nazira-g'azallar tashkil qiladi. Xiva majmuasi tarkibi qo'yidagicha:

Muhammad Rahimxonning 101 g'azaliga Xiva saroyidagi 30 shoir nazira-g'azal bitadilar (ko'rsatilgan qo'lyozmada yana ikki shoir she'rlari hoshiyada keltirilgan). Bu naziralar miqdori 2998 tadir. Ikki xususiyatga ko'ra "Majmuat ush-shuaro" yoki "Majmuat ush-shuaro" yaqqol tazkira bo'la olmaydi:

A) Shoirning ta'riflanishi miqdori ko'pligi.

Asardagi she'rlar umumiy miqdori 3099 ta bo'lib, har bir she'rdan oldin, "Majmuayi shoiron"dagidek, yuqorida biz tilga olgan ta'riflar keltirilgan. Demak, "Majmuat ush-shuaro" yoki "Majmuat ush-shuaro"da 3099 ta'rif va 3099 she'r keltirilgan bo'lib, mazkur majmuadagi barcha she'rlar soni 6198 donani tashkil qiladi. Bunda Firuz bilan qo'shib hisoblaganda, 31 shoirning har biriga o'rta hisobda 100 ta atrofida badiiy ta'rif va g'azal to'g'ri keladi. Tazkira janridagi asardagi har bir shoirning 100 marotalab ta'riflanishi ko'p emasmi? Ko'p emas, juda ko'p. Tazkira janridagi asarda bir shoir 100 marta ta'riflanmaydi. She'rlar avvalida shoirlarga berilgan she'riy ta'riflar esa, "Majmuat ush-shuaro" singari "Majmuat ush-shuaro" yoki "Majmuat ush-shuaro" ham tazkira elementlariga ega bayoz degan xulosaga olib keladi.

B) To'plamning to'liq she'riy musobaqa asosiga qurilgani. "Majmuat ush-shuaro" yoki "Majmuat ush-shuaro" batamom payrav – she'riy musobaqa asosiga qurilganligi uni bayoz janrida yaratilganligini ko'rsatadi. Tazkira janridagi asarda shoirlar ta'riflandi va ular ijodlaridan namunalar keltirildi. Tazkiraga unda ma'lumotlari keltirilgan shoirlar orasida she'riy musobaqa uyushtirish, bir-birining she'rlariga javob yozish va bu she'rlar matnini to'liq keltirish xos emas. "Majmuat ush-shuaro" yoki "Majmuat ush-shuaro"ning Firuz she'rlariga payrav qilish, ya'ni she'riy musobaqa asosiga qurilganligi fakti ham bu asar bayoz ekanligi ko'rsatadi.

Xiva saroyi tarixchisi Muhammad Yusuf Bayoniyning (1859–1923) "Shajarayi Xorazmshohiy" asarida keltirishicha, Muhammad Rahimxon II shoirlarga o'zining 101 g'azalini topshirib, ularga nazira yozishni buyurgan ("Munga payravlik etib, g'azal aytinglar"). Bayoniy "masnaviy bila ul g'azalni aytg'on kim erkanin bayon etib" [15, 499b-500a] asarga "Majmuat ush-shuaro" (ya'ni Umarxon saroyi asari "Majmuat ush-shuaro"ning nomlaridan biri) nomi qo'yilganligini ma'lum qildi. "Majmuat ush-shuaro" yoki "Majmuat ush-shuaro" deb nomlanishi uning shoirlar she'rlari majmuasi ekanligini ko'rsatadi.

Demak, "Majmuat ush-shuaro" yoki "Majmuat ush-shuaro" asarining 2-bo'limiga (Amiriy she'rlariga naziralar qismi) ergashib yaratilar ekan, bu mazkur asarning bayoz janriga oidligi fakti yanada oshganligini ko'rsatadi. "Majmuat ush-shuaro" yoki "Majmuat ush-shuaro" ham, ko'pchilik tadqiqotlarda ta'kidlanganidek [29, 20-22], tazkira janridagi asarlikka da'vo qila olmaydi.

"Majmuat ush-shuaro" sovet davri tadqiqotlarida reaksion xarakterdagi tazkira deb nomlangan. Bu

faqat davr mafkurasidan kelib chiqqan yonda shu-vmidi? Agar uning bayozligiga urg'u berilsa, "Majmuayi shoiron"ning xon kultiga bag'ishlangan asar ekanligi yaqqol ko'rinib qolardi. Aftidan, sovet tuzumi sharoitida uni tazkira deb atash bilan turli hujumlardan saqlab qolish osonroq bo'lgan ko'rinadi.

Yuqoridagi faktlardan tashqari yana boshqa misollar ham keltirish mumkin. Masalan, Ahmad Taroziyning "Funun ul-balog'a", Abdurahmon Jomiyning "Bahoriston", Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn", "Mahbub ul-qulub", "Xamsat ul-mutahayyirin", "Holoti Sayyid Hasan Ardasher", "Holoti Pahlavon Muhammad", Boburning "Boburnoma" asarlarida ham turli shoirlar haqida ma'lumotlar bor. Bulardan "Boburnoma"da shoirlarga alohida to'xtalangan o'rinlar bor. Jomiy "Bahoriston"ida esa shoirlar ta'riflangan maxsus bo'lim (7-ravza) mavjud. Ya'ni bu asarlarda ham tazkiraga xos elementlari bor. Lekin hech bir tadqiqotda mazkur asarlar tazkira sifatida tilga olinmagan-ku? Shunday ekan yuqoridagi asarlardagi kabi shoirlar qisman tanishtirilgani uchungina "Majmuayi shoiron"ni tazkira deb baholash o'rinli emas.

Demak, "Majmuayi shoiron" bayoz ekanligi isboti quyidagilarda namoyon bo'ladi:

1. Asardagi she'rlardan oldin berilgan ta'riflar adadi haddan tashqari ko'p. Tazkira janridagi asarlarda bir shiorga bunchalik ko'p va qayta-qayta, takroran ta'riflar keltirilmaydi.

2. Mazkur ta'riflardan maqsad she'riy payrav musobaqasida ishtirok etayotgan shoirni ba'zi jihatdan tanishtirish bo'lib, tazkiralardagidek uning tarjmayi holini yoritishning maqsadi maxsus qo'yilgan emas.

3. Ta'riflar badiiy xarakterda bo'lib, ularda shoir badiiy sifatlanadi. Ta'riflar majmuani tazkira elementlariga biroz ega qilib qo'yadi.

4. Majmuadan maqsad unda asosan Umarxon shaxsiyati va she'rlari munosabati bilan o'zaro musobaqaga kirishgan shoirlar she'rlarini keltirish bo'lgan.

5. Asar boshidagi unda she'rlari keltirilgan, "Majmuayi shoiron"da ishtirok etgan 70 ta atrofidagi shoir to'g'risida ma'lumot beruvchi debocha ham she'riy musobaqa ishtirokchilari bilan tanishtirish maqsadida keltirilgan. Bunday debochalar ham bayozlarga xos bo'lib, tuzuvchi bayoz ishtirokchilarini ko'rsatmoqchi bo'lgan.

6. Bu musobaqadan bosh maqsad Umarxonga kim zo'rroq madh (1-bo'limdagi qasidalar) va nazira bita olishi (2-bo'limdagi g'azallar) yoza olishini kuzatish bo'lgan.

7. Unda bayozlarda bo'lganidek turli janrlardagi she'rlar to'plam qilib berilgan.

8. O'rta Osiyoda tuzilgan ba'zi bayozlarda "Majmuai shoiron"dan biror qism beriladi va bu ham o'tmishda unga bayoz deb qaralganligini ko'rsatadi.

Mazkur xulosalardan maqsad shuki, o'zbek adabiyoti tarixidagi tazkiranavislik janri tarixini o'rganishda "Majmuayi shoiron"ni tazkira janriga oid asar sifatida o'rganib bo'lmaydi. Uning materiallaridan qiyos bilan tazkirachilik tarixini o'rganishda foydalanish mumkin. Lekin "Majmuayi shoiron" ham va uning asosida yaratilgan "Majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy" ham (tazkira elementlariga ega bo'lishidan qat'i nazar) mohiyatan bayoz janrida yozilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

Qo'lyozma manbalar:

1. Bayoz. O'RSHI, 1-fond, №2515, 1291/1874-1875 yili ko'chirilgan.

2. Bayoz. O'RSHI, 1-fond, №273, 1305/1887-1888 yili ko'chirilgan.

3. Bayoz. O'RSHI, 1-fond, №6968/1, 1318/1900-1901 yili ko'chirilgan.

4. Bayoz. O'RSHI, 1-fond, №9072. 1898 yili ko'chirilgan.

5. Bayoz. O'RSHI, 1-fond. №1944, 1275/1858-1859 yili ko'chirilgan.

6. Bayoz. O'RSHI, 1-fond. №2072, 1272/1855-56 yili ko'chirilgan.

7. Bayoz. O'RSHI, 1-fond. №2077, 1109/1697-1698 yili ko'chirilgan.

8. Bayoz. O'RSHI, 1-fond. №238, 1272/1853 yili ko'chirilgan. Tuzuvchi Abu Sharaf ibn Husayn al-Bulg'oriy.

9. Bayoz. O'RSHI, 1-fond. №245.

10. Bayoz. O'RSHI, 1-fond. №3059/1, 1274/1857-58 yili ko'chirilgan.

11. Bayoz. O'RSHI. 3-fond, №1108, 1271/1854 yili ko'chirilgan.

12. Majmuat ush-shuaroyi Firuzshohiy. O'RSHI, 1-fond. №1152. 1326 yil 3 safar/1908 yil 8 martda ko'chirilgan. Ko'chiruvchi – Muhammad Ya'qub Devon Xarrot ibn usta Qurbonniyoz Xorazmiy.

13. Majmuayi shoiron. O'RSHI-1, №7510, 1238/1822-1823 yili ko'chirilgan. Kotibi Muhammad Yunus Samarqandiy.

14. Majmuat ush-shuaro. Toshkent, 1902.

15. Shajarayi Xorazmshohiy. O'RSHI, 1-fond, №9596. 1333/1914-1915 yili ko'chirilgan.

Ilmiy-nazariy nashrlar:

1. Abdullaev V. O'zbek adabiyoti tarixi. 2-kitob. – Toshkent, 1980.
2. Abdurauf Fitrat. Tanlangan asarlar. 2-jild. Ilmiy asarlar. Nashrga tayyorlovchi H.Boltaboyev. – Toshkent, 2000.
3. Afsaxzod A. *Lirika Abd ar-Raxmana Djami: problemy teksta poetiki*. Moskva: Nauka, 1988.
4. Bartold V.V. "Chagatayskaya literatura" // Bartold V.V. *Sochineniya*. Tom V. Moskva, 1968.
5. Vohidov Sh.X. XIX–XX asr boshlarida Qo'qon xonligida tarixnavislikning rivojlanishi. Tarix fanlari doktori dissertatsiyasi. – Toshkent, 1998.
6. Garaev N. *Azerbaydjanskije literaturnye medjlisi. Kandidatskaya dissertatsiya*. Baku, 1971.
7. Gasum-zade F. *Istoriya azerbaydjanskoy literatury XIX veka*. Baku, 1956.
8. Is'hoqov Y. "Bayoz va bayozchilik tarixi" // O'zbek adabiyoti masalalari. Toshkent, 1976.
9. Muhammad Yusuf Bayoniy. *Shajarayi Xorazmshohiy*. Nashrga tayyor. N.Jumaxo'ja, I.Adizova. – Toshkent, 1994.
10. Nagieva D.M. *Navai i azerbaydjanskaya literatura XV–XIX vv.* Tashkent, 1990.
11. Po'latjon Domulla Qayyumov. *Tazkira-yi Qayyumiy*. – Toshkent, 1998.
12. *Sobranie vostochnyx rukopisey Instituta vostokovedeniya Akademii nauk UzSSR*. tom II. Toshkent: Fan, 1954; tom VI, 1963; tom VII, 1964.
13. Stori C.A. *Persidskaya literatura: bio-bibliograficheskiy obzor*. Chast II. Sostavitel Y.E.Bregel. Moskva, 1972.
14. O'zbek adabiyoti tarixi. Besh tomlik. IV tom. XVIII asrning oxiri – XIX asrning birinchi yarmi. Toshkent: Fan, 1978.
15. Qayumov A. *Qo'qon adabiy muhiti (XVIII–XIX asrlar)*. – Toshkent, 1961.
16. Hamidova M. *Qo'lyozma bayozlar – adabiy manba*. – Toshkent, 1981.
17. Bacqué-Grammont J.-L. "Tūrān – une description du khanat de Kokand vers 1832 d'après un document ottoman" // *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*. №1, №13. Janviers-mars, 1972.
18. Bečka J. "Tajik literature from the 16th century to the present" // Rypka. J. *History of Iranian Literature*. K.Jahn (ed.). Dordrecht-Holland, 1968.
19. Demirel N. *The Poet Fuzuli*. Ankara, 1991.
20. Doneshpazhuh M.T., Bayaz // *Encyclopædia Iranica*, E. Yarshater (Gen.ed.), London-Costa Mesa-New York, 1985, vol. III, 1985/
21. Erkinov A. "Les copies des anthologies poétiques persan–chaghatây de la Bibliothèque nationale de France : contribution à l'étude des bayâz de l'Asie Centrale (XVe–XIXe s.)" // *Studia Iranica*. 33/2 (2004). P.221-242.
22. Erkinov A. *Les timourides, modeles de legitime et les recueils poetiques de Kokand* // *Ecrit et culture en Asie centrale et dans le monde turko-iranien, XIVe–XIXe siècles* // *Writing and Culture in Central Asia and in the Turko-Iranian World, 14th–19th Centuries*. F.Richard, M.Szuppe (eds.), (*Cahiers de Studia Iranica* 40). Paris: AAEI, 2008. P.285-330.
23. Hofman, *Turkish Literature a bio-bibliographical survey*. Section III, part I, vol. 1-2, Utrecht, 1969.